

Siân Edwards

Egwyddor a phropaganda: cyfundrefn Franco a Chôr y Rhos

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd Yr Athro Ioan Williams

Egwyddor a phropaganda: cyfundrefn Franco a Chôr y Rhos

Siân Edwards

Ar noson yn Hydref 1948 aeth tua wyth deg o aelodau Côr y Rhos ar daith o ryw bedair mil o filltiroedd i Sbaen ar wahoddiad un o fudiadau cyfundrefn Franco, *Educación y Descanso*, sef Addysg a Hamdden. Dyma daith arwrol, miloedd o filltiroedd mewn ychydig dros wythnos mewn cyfnod pan mai prin oedd y Prydeinwyr oedd yn teithio ar wyliau i Sbaen. Ond nid yn unig oherwydd amodau ymarferol anodd y mae'r daith hon yn rhyfeddol. Roedd hi prin dair blynedd ers diwedd yr Ail Ryfel Byd, wyth mlynedd ers rhyddhau'r carcharor Prydeinig olaf o garchardai Franco, a naw mlynedd ers diwedd Rhyfel Cartref Sbaen. Dyma bentref a oedd â chysylltiadau â'r gatrawd ryngwladol a frwydrodd yn erbyn byddinoedd Franco yn cytuno i gefnogi taith ar wahoddiad y gyfundrefn honno. Pam mynd ar y fath daith? Beth oedd cymhelliad y côr a beth oedd diddordeb cyfundrefn Franco mewn meithrin y cysylltiad diwylliannol hwn? Nod yr erthygl hon yw ymchwilio i gefndir a hanes y daith a phwyso a mesur pa fath o dystiolaeth ychwanegol mae'n ei chynnig at ein dealltwriaeth o'r cyfnod hwn. Bydd yr erthygl yn edrych ar y dadleuon a dyfodd yn sgil y gwahoddiad gwreiddiol, ac yna bydd yn olrhain y daith, gan ddilyn yn bennaf yr hanes a ysgrifennwyd gan gyfieithydd swyddogol y côr, R. Bryn Williams, sef y gyfrol *Taith yn Sbaen*, a gyhoeddwyd gan Wasg Gee yn Ninbych ym 1949.

Mae cyfnod y Rhyfel Cartref yn Sbaen a'r cysylltiad Cymreig wedi denu nifer o astudiaethau ysgolheigaidd.¹ Ond nid oes llawer ar gyfnod Franco a Chymru. Mae gwaith ymchwil wedi bod yn ymddangos yn Sbaen yn bennaf ers y 1900au ar ymweliadau twristaidd fel rhan o bolisiau diwylliannol a thramor Franco (Lorenzo Delgado, 1992; Ferraz Lorenzo, 1997). Ond mae llawer o waith i'w wneud eto ar gyfnod Franco ac mae'r gyfundrefn hon ar hyn o bryd yn faes ymchwil sydd yn datblygu yn Sbaen.²

Un ffynhonnell o wybodaeth ar deithiau i Sbaen o Brydain yn ystod y 1940au yw llenyddiaeth awduron a deithiodd neu a symudodd i fyw yno. Mae Gerald Brennan, John Langdon-Davies, V.S. Pritchett, Rose Macaulay ac ati, i gyd wedi ysgrifennu cofnodion personol am eu hargraffiadau o Sbaen yn ystod y 1940au, ac yn cynnig disgrifiadau o

¹ Gweler, er enghraifft: Francis, Hywel (1984), *Miners Against Fascism: Wales and the Spanish Civil War* (Llundain: Lawrence and Wishart) a Stradling, Robert (2004), *Wales and the Spanish Civil War* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru). Mae Hywel Davies wedi olrhain hanes cymuned o blant o Wlad y Basg yn ardal Castell Newydd Emlyn, yn Davies, Hywel (2011), *Fleeing Franco: How Wales Gave Shelter to Refugee Children from the Basque Country During the Spanish Civil War* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).

² Gweler, er enghraifft: Preston, Paul (2012), *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth Century Spain* (Llundain: Harper Collins) a Segura, Antoni, Mayayo, Andreu ac Abelló, Teresa (goln.) (2010), *La Dicotatura Franquista: La institucionalización d'un règim* (Barcelona: Prifysgol Barcelona).

fywyd cymdeithasol a'r dinistr ar y wlad yn sgil y Rhyfel Cartref.³ Byddai'r llenyddiaeth hon yn cynnig rhyw fath o ddelwedd i ddarllenwyr ym Mhrydain, ond yn canolbwyntio ar brofiad personol a disgrifiadol ar y cyfan, yn hytrach na dadansoddiad o'r gyfundrefn ei hun. Eithriad efallai oedd taith Eleanor Eagle i Farcelona, hefyd yn Hydref 1948, a oedd yn disgrifio Sbaen fel 'Meccano anferth' – oedd rhywsut yn dal i redeg er gwaethaf y ffaith bod y peiriant y tu mewn iddo wedi hen farw.⁴

Yn ôl un hanesydd, Tom Buchanan, roedd y teithiau cynnar hyn i Sbaen o dan gyfundrefn Franco ond yn ymweliadau personol, nid yn rhai a arweiniodd at ddadlau gwleidyddol. Mae'n sôn y byddai'n rhaid aros tan y 1960au cyn cael beirniadaeth o gyfundrefn Franco mewn llenyddiaeth o'r fath, yn enwedig fel gwrthwynebiad i'r cam-drin oedd yn dal i ddigwydd yn Sbaen. Dywed Buchanan, 'The question of whether to visit Spain was not treated as a political issue during the first two decades after the Civil War'.⁵ Ond mae tystiolaeth yn dangos bod tipyn o ddadlau gwleidyddol wedi digwydd yn achos ymweliad Côr y Rhos. Ac roedd un o feirinaid mwyaf brwd y daith yn gyfarwydd â gwaith o bwys am Sbaen, nid gan deithwyr o Brydain y tro hwn, ond gan un a fu'n byw drwy anawsterau cyfundrefn Franco. Roedd gwaith Victor Alba (*Sleepless Spain*), yn cynnig portread manwl a beirniadaeth lem o gyfundrefn Franco. Am y rheswm hwn cyhoeddwyd y llyfr y tu allan i Sbaen oherwydd sensoriaeth, yn gyntaf yn Ffrangeg ym 1947 ac yna yn Saesneg ym 1948.⁶

Teg yw disgrifio Rhosllannerchrugog fel pentref ac iddo draddodiadau gwleidyddol a diwylliannol cryf yn y cyfnod hwn. Yn wir, o ystyried cefndir gwleidyddol yr ardal a'r cyfuniad arbennig o brofiadau a digwyddiadau, nid yw'n syndod deall na fu i'r côr ymgymryd â'r daith ar chwarae bach. Adwaenwyd Rhos fel pentref sosialaidd a gweithgar a diwygiedig. Galwyd Rhos gan Huw T. Edwards (1892-1970), cadeirydd cyntaf Cyngor Cymru a Sir Fynwy (1949) ac Ysgrifennydd Cyffredinol y TGWU yng ngogledd Cymru ac Ellesmere Port (rhwng 1934 a 1953), yn bentref mwyaf gwleidyddol-gydwbyddol Cymru. Erbyn 1948 roedd yn bentref a oedd wedi gorfod wynebu tipyn o galedi – gweithiai'r rhan fwyaf o'r dynion yn y diwydiant glo, a hwnnw ar y pryd newydd ei wladoli o dan y Bwrdd Glo Cenedlaethol.

Roedd yn bentref hefyd a oedd yn gyfarwydd â'r Rhyfel Cartref yn Sbaen. Un oedd â chysylltiadau agos â'r pentref oedd Tom Jones, neu Twm Sbaen, sef y carcharor rhyfel Prydeinig olaf i'w ryddhau o garchardai Franco ar ôl y Rhyfel Cartref. Yn dilyn brwydr ddifrifol ac anghueol yr Ebro, treuliodd ddeunaw mis yng ngharchardai Burgos a Zaragoza. Fe'i rhyddhawyd ym 1940, ond pan gyrhaeddodd adref roedd ei rieni wedi marw, a'i dystysgrif marwolaeth ei hun wedi eu cyrraedd flynyddoedd ynghynt. Yn ôl aelod o'r teulu, ni allai ei fam dderbyn ei fod wedi marw, a gadawodd swm o arian iddo mewn drôr erbyn iddo

³ Gweler Brenan, Gerald (1950, 1987), *Face of Spain* (Llundain: Turnstile Press, Penguin); Macaulay, Rose (1949, 1950) *Fabled Shore: From the Pyrenees to Portugal* (Rhydychen: Gwasg Prifysgol Rhydychen); Pritchett, V. S. (1954), *The Spanish Temper* (Llundain: Chatto & Windus), Langdon-Davies, John (1953), *Gatherings from Catalonia* (Llundain: Cassell).

⁴ Eagle, Eleanor (1948) 'Visit to Barcelona', *New Statesman*, 30 Hydref, t. 369. Hefyd yn Buchanan, Tom (2007), *The Impact of the Spanish Civil War on Britain: War, Loss and Memory* (Brighton: Sussex Academic Press), t.169.

⁵ Buchanan, *The Impact of the Spanish Civil War on Britain*, t. 131.

⁶ Alba, Victor (1948) *Sleepless Spain*, cyfieithwyd o'r Ffrangeg gwreiddiol, *Insomnie Espagnole* (Paris, 1947) gan Duff, Charles (Llundain: Cobby Press). Mae Cyril O. Jones yn cyfeirio at y llyfr hwn yn y *Wrexham Leader*, 26 Tachwedd 1948, t.3.

gyrraedd adref.⁷ Arhosodd y cof am yr ymladd gyda Twm am byth. Wrth i'r côr baratoi eu taith i Sbaen roedd yr atgof am aberth llawer yn enw Gwladwriaeth Sbaen yn fyw o hyd.⁸

Roedd y traddodiad o sosialaeth ddemocrataidd yn mynd law yn llaw â thraddodiadau diwylliannol cadarn. Sefydlwyd Côr y Rhos ym 1891 ac mae'n dal yn un o gorau mwyaf llwyddiannus ac adnabyddus Cymru. Ym 1948 roedd diwylliant yn yr ardal yn ehangu gyda sefydliad Eisteddfod Ryngwladol Llangollen ym 1947.⁹ Harold Tudor, aelod o'r Cyngor Prydeinig, ac un o sefydlwyr Eisteddfod Llangollen, oedd trefnydd y daith i Sbaen. Flwyddyn ynghynt bu'n croesawu arweinwyr llywodraethau alltud i'r Eisteddfod Genedlaethol ym Mangor. Yma, er enghraifft, bu Juraj Slavik, gweinidog cartref llywodraeth Tsiecoslofacia yn sôn am fendithion cynnal gŵyl gelfyddydol ryngwladol fel ffordd o ledaenu heddwch. Dyma gyfnod pan oedd y Cyngor Prydeinig wrthi yn arbrofi gyda sefydlu cyfleoedd diwylliannol rhyngwladol fel adwaith cadarnhaol i ddiwedd yr Ail Ryfel Byd, gyda'r ŵyl arall ym Mhrydain yn cael ei sefydlu yng Nghaeredin.¹⁰ Roedd hybu Cymru dramor, ac yn enwedig i ddenu sylw rhyngwladol i Gymru, yn fater o bwys ar y pryd. Er enghraifft ar ddiwedd Awst 1948 sefydlwyd y bwrdd dros ymwelwyr a gwyliau yng Nghymru, rhagflaenydd y Bwrdd Croeso er mwyn marchnata Cymru yn rhyngwladol.

Un o'r corau i fynychu'r ŵyl gyntaf yn Llangollen ym 1947 oedd côr o fwynfeydd mercwri Almadén. Roedd y côr hwn ar daith i Brydain ac fe'i gwahoddwyd i Langollen, gan aros mewn cartrefi lleol. Bu'r *Rhos Herald* yn adrodd fel roedd y wasg Sbaeneg yn disgrifio'r daith mewn ffordd gadarnhaol iawn. Roedd, yn eu tyb nhw, yn dangos ymhlith pethau eraill fod digon o ddiwylliant gyda'r Sbaenwyr, a bod gwir newidiadau cymdeithasol wedi digwydd yno ymhlith yr undebau: 'it went to prove that the real sentiment of the British people of Spain is one of affection (...) to illustrate the high cultural level of the workers today in Spain and the truth of the social reforms that have been brought about in Spain by the Spanish syndicates'.¹¹

Un o'r rhai a deithiodd gyda'r côr o Sbaen oedd Manuel Chusa, un o benaethiaid mudiad 'Addysg a Hamdden' (*Educación y Descanso*), sef mudiad a drefnai weithgarwch er mwyn gwella boddhad a chynnig cyfleoedd i'r gweithwyr yn Sbaen.¹² Daeth i fodolaeth yn dilyn 'Siarter Waith' Franco (y *Fuero del Trabajo*) ym 1937, lle y nodwyd fod angen gwyliau ar weithwyr yn Sbaen, ac y byddai'n well cael sefydliad i drefnu a rheoli hyn.¹³ Yn wreiddiol fe'i gelwyd yn 'Gweithgaredd Undebol Hapuswydd a Hamdden' yn dilyn esiampl gwledydd ffasgaidd eraill fel yr Almaen a'r Eidal, i gyfrannu tuag at ddatblygiad

⁷ BBC Cymru, *Twm Sbaen*, darlledwyd ym Mehefin 2006.

⁸ Evans, Noel (1981), *Nene*, Mai, t. 11.

⁹ Gweler Morgan, Kenneth O. (1984), *Labour in Power* (Rhydychen: Clarendon Press), t. 326-7.

¹⁰ Bu Harold Tudor (1908-1988) yn ohebydd gyda'r *Liverpool Daily Post* ac yn swyddog rhanbarthol gyda'r Cyngor Prydeinig. Daeth yn gyfarwyddwr cyhoedduswydd cyntaf Eisteddfod Ryngwladol Llangollen ym 1947.

¹¹ *Rhos Herald*, 28 Awst 1947, t. 4.

¹² Sefydlwyd yr *Obras Sindicales*, sef 'Gweithgaredd Undebol' er mwyn cynorthwyo datblygiad addysgiadol a diwylliannol y gweithlu mewn ymateb i 'Siarter Waith' Franco (y *Fuero del Trabajo*) ym 1947. Ymddangosodd y sefydliadau hyn rhwng 1939 a 1943 gan uno o dan 'Mudiad Syndicet is-ysgrifennydd cenedlaethol Mudiadau Cymdeithasol' (*Organización Sindical de la Vicesecretaría Nacional de las Obras Sociales*) yn Nhachwedd 1941 a Statud Franco ym Mawrth 1946. Am drafodaeth fanwl gweler Amodia, José (1977), *Franco's Political Legacy: from Dictatorship to Façade Democracy* (Llundain: Allen Lane), ff. 143-59.

¹³ 'Fuero del Trabajo', *Enciclopedia Jurídica Española* (Barcelona 1940), t. 536.

'ysbrydol, diwylliannol a chorfforol bywyd undebol ac er mwyn eu diddanu a rhoi hamdden addysgiadol iddynt'. Newidiwyd yr enw i 'Weithgaredd Undebol Addysg a Hamdden' (*Obra Sindical de Educación y Descanso*) y flwyddyn ganlynol.¹⁴ Rheolwyd y cynllun gan y *Falange*, mudiad Ffasgaidd a oedd mewn grym yn bennaf yn ystod blynyddoedd cyntaf cyfundrefn Franco, cyn i Franco droi yn gyhoeddus oddi wrthynt yn dilyn cwmp y Almaen ym 1945. Ond gwnaethant barhau i reoli rhai agweddau ar gyfundrefn Franco hyd ei diwedd ar ôl marwolaeth y cadfridog ym 1975. Un math o weithgaredd a drefnwyd gan *Educación y Descanso* oedd teithiau i wyliau diwylliannol, ac o ganlyniad i'r daith hon i Lundain ac i Langollen, estynnwyd gwahoddiad i gôr o Gymru ymweld â Sbaen y flwyddyn ganlynol.

Dyma'r cyfodiad o ffactorau gwahanol felly: pentref gweithgar, diwylliedig, yn gyfarwydd ag ymgyrchoedd o blaid y weriniaeth yn ystod Rhyfel Cartref Sbaen, traddodiadau sosialaidd cryf, ac ar y llaw arall, pentref ynghanol bwrlwm creu cysylltiadau diwylliannol rhyngwladol mewn awyrgylch o ffydd a heddwch ar ôl yr Ail Ryfel Byd. Y cyfuniad hwn o ffactorau sy'n cynnig cefndir arbennig i'r daith hon.

Mae'r daith yn rhyfeddach fyth o ystyried mai ychydig iawn o weithwyr oedd yn cael gwyliau o gwbl yng Nghymru'r adeg honno. Amcangyfrifir mai dim ond 3 y cant o'r boblogaeth ym Mhrydain oedd yn mynd ar wyliau dramor ym 1947, ac nid oedd 43.7 y cant yn cymryd gwyliau o gwbl.¹⁵ Roedd yn rhaid i aelodau'r côr ofyn am wythnos o 'wyliau' di-dâl ac i'r côr ariannu'r daith i Sbaen ac yn ôl, a byddai'r costau tra yn Sbaen yn cael eu talu gan *Educación y Descanso*. Codwyd yr arian oedd angen arnynt drwy gyngherddau ac eisteddfodau, o'r Rhos i Lerpwl. Mae'r ffaith bod y côr wedi gallu codi'r swm hwn o arian ac wedi ymgymryd â'r daith yn ddigon syfrdanol. Wedi'r cwbl, nid oedd teithio i Sbaen yn gyffredin o bell ffordd. Bu'r gweithgarwch y tu ôl i'r daith yn amlwg yn un diwyd. Llwyddwyd i godi £1,300 o bunnoedd mewn tri mis, a daeth cefnogwr anhysbys ymlaen gyda'r £280 ychwanegol oedd ei angen arnynt ychydig ddiwrnodau cyn dechrau ar y daith.¹⁶

Roedd y wasg yn lleol yn gefnogol i'r daith, yn enwedig ei hamcanion heddychlon, fel y dengys tystiolaeth yn y *Wrexham Leader* a'r *Rhos Herald*. Yn ôl y *Wrexham Leader*, nid problemau ariannol yn unig a wynebodd y cantorion, ond rhai gwleidyddol hefyd: 'But the difficulties have not all been financial. Politics has also entered the arena. The choir have been criticised for visiting a country which has the Fascist Franco as its ruler'. Ond mae'r papur yn egluro bod y côr yn cyfiawnhau eu taith er mwyn heddwch byd eang: 'in the interests of world peace'.¹⁷

Bu tipyn o drafod yn ogystal yn nhudalennau'r *Faner*. Mewn erthygl olygyddol ar 15 Medi 1948, mae'r papur yn nodi na allai mewn unrhyw fodd gefnogi cyfundrefn dotalitaraid, ond, cyn belled ag y medrent farnu, credent nad oedd chwaith yn gymwys i gymysgu diwylliant a rhagfarn am bleidiau gwleidyddol. Doedden nhw ddim am weld Cymru yn gwrthod gwahodd corau o wledydd eraill rhag dod yma chwaith. Eglura'r erthygl: 'Gwae ni os ceisiwn atal llifeiriant celfyddyd dros ffiniau'r gwledydd'. Yn wir, ystyriai'r

¹⁴ *Educación y Descanso*, Cylchneges 18, rhif 1, 14 Rhagfyr 1939; *Boletín de la DNS*, Blwyddyn 1, rhif 2, 25 Chwefror 1940, ff. 13, 15; Cylchlythyr rhif 27, 2 Ionawr 1940.

¹⁵ Halsey, A. H. (gol.) (1972), *Trends in British Society since 1900* (Llundain: Macmillan), t. 549.

¹⁶ *Liverpool Daily Post*, 1 Tachwedd 1948, t. 95

¹⁷ *Wrexham Leader*, 22 Hydref 1948, t. 8.

papur fod aelodau'r côr yn 'genhadon hedd' ac yn mynd 'yn genhadon byw dros ein democratiaeth i ganol y Sbaenwyr'.¹⁸

Ond ar y llaw arall roedd rhai na allent dderbyn cydweithrediad o unrhyw fath gyda chfundrefn unbenaethol fel un Franco. Un o feirniaid mwyaf amlwg y daith oedd Cyril O. Jones, cyfreithiwr a chyn faer Wrecsam. Dadleuodd: 'How choirs of working people from this country can be deluded into going over to Spain and accepting the hospitality of a regime such as that which rules in Spain to-day is more than I can understand.'¹⁹ Roedd Cyril O. Jones yn gweld y byddai'r daith o fudd i bropaganda'r gyfundrefn, nid yn unig yng Nghymru, ond o fewn Sbaen hefyd: 'the danger of the visit of the Welsh choir (...) being used to bolster up the prestige of the Franco regime there.'²⁰

Ymatebodd arweinydd y daith, Harold Tudor, gan fynnu y gellid cyfiawnhau'r ymweliad â Sbaen gan fod y côr wedi eu gwahodd gan undebau'r gweithwyr. Roedd hefyd yn ymwybodol fod gwahoddiadau pellach i gymryd rhan mewn cystadleuaeth i gorau a dawnswyr amatur ym Madrid y flwyddyn ganlynol:

May I record my deepest personal conviction that the Spanish workers' Syndicates' invitation is a sincere gesture to pay a return compliment to Wales for the welcome and friendship extended to Spain's dancers and the choir from Almadén miners choir at Llangollen (...) If anyone can be accused of propaganda it will be the Rhos choir because they will be taking Welsh songs where they are not at present known.²¹

A dweud y gwir, roedd gan Harold Tudor fwy o ddiddordeb fyth yn y potensial hwnnw, gan ei fod wedi addo cynorthwyo i sefydlu'r wyl honno ac wedi derbyn gwahoddiad i gyfrannu iddi: 'I have written its draft constitution and its rules and helped to shape its competitions'.²²

Yn gyffredinol roedd llythyrwyr i'r papurau lleol yn cefnogi'r daith gan eu bod ym meddwl y byddai'n gyfle i'r gweithwyr weld drostynt eu hunain beth oedd amgylchiadau gweithwyr yn Sbaen. Teimlent y byddai'n fwy buddiol o ran egwyddorion sosialaidd a Christnogol i estyn llaw cyfeillgarwch: 'Is it good Socialism or Christianity to eternally estrange a people who do not appear anxious to disown a dictatorship?' Ac roedd llythyrwr arall, Philip Yorke, yn sicr na fyddai neb yn gallu twyllo'r glowyr: 'It is unlikely that the Spanish authorities will pull much wool over the eyes of the men of Rhos who will be at liberty to travel round at will.'²³ Mae'r ddau lythyr hyn yn nodweddiadol o'r farn gyffredinol mai taith fuddiol fyddai hon i weld â'u llygaid eu hunain beth oedd sefyllfa gweithwyr yn Sbaen, er gwaethaf y gyfundrefn wleidyddol oedd yno.

Denodd y dadlau gyfraniad o Lundain wrth babydd amlwg a oedd yn arddel cyfeillgarwch personol gyda Franco, Halliday Sutherland. Roedd Sutherland (1882-1960) yn gyfarwydd iawn â Sbaen – bu yno'n gweithio gyda'i ewythr yn fachgen, a dychwelodd yno fel rhan o'i waith gyda'r diciâu, gan gyhoeddi 'A Spanish Journey' hefyd ym 1948. Yn

¹⁸ *Baner ac Amserau Cymru*, 15 Medi 1948, t. 4.

¹⁹ *Wrexham Leader*, 3 Medi 1948, t. 5.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Wrexham Leader*, 10 Medi 1948, t. 3.

²² *Ibid.*

²³ Llythyrau Jones, Lillian, a Philip Yorke; *Ibid.*

y llyfr taith hwn mae'n clodfori beth a welai ef fel y gwelliannau yr oedd cyfundrefn Franco wedi eu cyflwyno yn y wlad.²⁴ Yn wahanol i'r glowyr o'r Rhos, mae'n debyg iddo gael benthyg modur i'w alluogi i deithio fel y mynnai drwy'r wlad.²⁵

Roedd yntau yn siŵr y byddai'r daith gan y côr yn rhoi pleser arbennig i'r Cadfridog Franco: 'The visit of the Welsh choir will give pleasure to General Franco, who told me that he desired reciprocal visits between all classes in Britain and Spain, especially between the working classes of the two countries'. Aeth ymlaen i sicrhau y byddai'r daith yn dangos pethau cadarnhaol am Sbaen, yn wahanol, meddai, i'r 'mythau comiwnyddol': 'In Spain there are no iron curtains ... the visit will do much to dispel the falsehoods disseminated by the Communists and crypto-communists'.²⁶

Un o'r rhesymau pam roedd Cyril O. Jones am wrthwynebu'r daith i Sbaen oedd y driniaeth a dderbynai carcharorion yng ngharchardai Sbaen a byddai hyn wedi bod yn fyw yng nghof pobl Rhos, yn enwedig yn dilyn profiadau Twm Sbaen. Yn ôl Halliday Sutherland, a honnai ei fod wedi ymweld â charchardai Sbaen, ni welodd unrhyw dystiolaeth o garcharorion yn cael eu trin yn wael. Serch hynny, soniodd fod rhai wedi cael eu cam-drin gan yr heddlu cyn cyrraedd y carchar. Ac ymfalchïai yn y ffaith y gallai carcharorion 'send out for food, and were not compelled to eat prison food', gan gyfeirio at y ffaith bod teuluoedd o Sbaen yn aml yn gyfrifol am fwydo eu perthnasau tra yn y carchar.²⁷ Roedd Sutherland am atgoffa'r darllenwyr am y gofid rhyngwladol ynghylch comiwnyddiaeth a beth a welai ef fel rôl Franco: 'Franco saved Spain from communism. Historians may decide that he thereby saved Europe'. Gorfennodd ei lythyr drwy dalu teyrnged i'w ymdrechion ei hun am ei ran yn achub y cyfeillgarwch Eingl-Sbaenig, 'on which the strategic security of the British commonwealth now depends'.²⁸

Roedd y daith, felly, wedi esgor ar drafodaeth wleidyddol yn lleol ac yn genedlaethol. Fodd bynnag, er mwyn deall y ddadl hon rhaid cadw mewn cof y cyd-destun gwleidyddol hefyd, Beth sy'n bendant yw bod amseriad y daith arfaethedig yn dod ar drobwyt ym mherthynas Prydain gyda Sbaen. Wedi diwedd yr Ail Ryfel Byd eithriwyd Sbaen o'r cynlluniau adfywio newydd gan fod Franco wedi cefnogi Hitler a datganwyd yn glir yng nghynhadledd sefydlu'r Cenhedloedd Unedig na allai'r sefydliad hwnnw dderbyn cyfundrefn ffasegaid i'w plith.²⁹ Ar y llaw arall, nid oedd Prydain yn gweld yr angen i ymyrryd yng ngwleidyddiaeth fewnol Sbaen.³⁰ Erbyn 1947, serch hynny, bu newid ym mholsi tramor yr Unol Daleithiau ar drothwy'r Rhyfel Oer.³¹ Gwelodd Franco gyfle i agosáu

²⁴ Plimmer, G.A. (1960), 'Ysgrif goffa Halliday Sutherland', *British Medical Journal*, 1 (5182); 30 Ebrill, tt. 1368-9.

²⁵ Adolygiad o 'Spanish Journey' gan De La Bédoyère, Michael yn y *Catholic Herald*, 3 Rhagfyr 1948. Cyrchwyd o *Catholic Herald.co.uk* ar 26 Chwefror 2013.

²⁶ Halliday Sutherland, *Wrexham Leader*, 1 Hydref 1948, t. 3.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Dunthorn, David J. (2000), 'Britain and the Spanish Opposition 1945-50', *European History Quarterly*, 30 (1), t. 42. (Cyrchwyd 20 Chwefror 2013).

³⁰ MacLennan, Julio Crespo (2000), 'Spain and the Early Process of European Integration 1945-57', yn *Spain and the Process of European Integration, 1957-85* (Rhydychen ac Efrog Newydd: Palgrave mewn cydweithrediad gyda St. Anthony's College, Rhydychen), t. 14.

³¹ Lillo, Pedro A. Martínez (1980), 'La Política Exterior franquista entre 1939 y 1957', yn Gijón, José Díaz, et al., *Historia de la España actual 1939-1996: Autoritarismo y democracia* (Barcelona: Marcial

at y gorllewin drwy ddelweddu ei hun fel mur rhag Comiwynyddiaeth. Ym mis Chwefror 1948 datganodd Ysgrifennydd Cartref yr Unol Daleithiau nad oedd dim a dweud y gwir yn atal Sbaen rhag ymuno gyda chynllun Marshall. Yn ystod chwarter olaf 1948, pan oedd y côr yn Sbaen, bu Franco yn croesawu ymwelwyr nodedig o'r Unol Daleithiau, gan gynnwys Chan Gurney, Cadeirydd pwyllgor y Senedd ar y lluoedd arfog, a Roscoe H. Hillenkoetter, Cyfarwyddwr y CIA. Daeth y newid polisi tuag at Sbaen yn gyntaf wrth yr Unol Daleithiau fel strategaeth yn erbyn Comiwynyddiaeth.³² Dyma drobwynt yn hanes y wlad gyda Franco yn newid ei bolisi tramor gyda'r hinsawdd wleidyddol newydd.

Gellir dadlau felly fod y côr wedi dod ar draws agweddau barn gwahanol ar wleidyddiaeth y daith i Sbaen cyn iddynt ddechrau ar y daith. Mae'r dadlau yn y wasg yn lleol ac yng Nghymru yn dystiolaeth i hynny. Yn sicr roedd yr amheuoedd gwleidyddol ym meddwl R. Bryn Williams pan groesodd y côr y ffin i Sbaen am y tro cyntaf. Disgrifia fel y bu iddynt amau sut roedd y swyddogion wrth y doll yn ymdrin â phobl: 'Yn wir yr oedd amheuaeth fel gwenwyn yn ein cymell i chwilio am erledigaeth a gormes ym mhob man yno, eithr buan iawn y darfu. Mawr yw dylanwad propaganda gwleidyddol!'³³

Gwaith R. Bryn Williams, y cyfieithydd swyddogol, gweinidog ac ysgolhaig (bardd y gadair yn hwyrach), sy'n cynnig y darlun mwyaf manwl o'r cyfnod y treuliodd y côr yn Sbaen. Mae'r llyfr yn rhoi blas i ni o'r daith, ac yn ymdrech, yng ngeiriau Williams ei hun, i roi golwg ddiragfarn ar wleidyddiaeth Sbaen. Mae'n cyfiawnhau'r daith fel un gan Gristnogion a Phrotestaniaid, taith mewn heddwch, ond hefyd un i ddysgu'r Sbaenwyr am draddodiadau celfyddydol Cymru.³⁴

Beth sy'n ddiddorol am hanes y daith hon yw ei bod yn cynnig sylwadau ac ymwbyddiaeth o ddadleuon gwleidyddol am y sefyllfa yn Sbaen, a bod modd dadlau hefyd fod ôl llaw sensoriaeth a phropaganda gwleidyddol cyfundrefn Franco i'w gweld ar waith, sy'n wahanol i lawer o lenyddiaeth arall o'r un cyfnod. Dangosir ôl y propaganda yn bennaf mewn tair ffordd wahanol: yn y darlun o wlad o ddigonedd o fwyd, yn y disgrifiad a geir o amodau gwaith cyffredinol yn Sbaen, ac yn yr hanes am ryddid mynegiant.

Amodau economaidd gwael: Diffyg a thlodi neu Ddigonedd o fwyd da?

Gwahoddwyd y côr i ymweld â nifer o drefi ac i gymryd rhan mewn cyngherddau gyda chorau a pharfïon dawns. Roedd y daith yn un orlawn. Golygai deithio mewn bus o'r ffin gyda Ffrainc i Farcelona drwy Figueras, yna i Sabadell, Lerida, Zaragoza, Valladolid, Madrid, León, Langre, Bilbao a San Sebastián mewn saith diwrnod. Beth sy'n dilyn felly yw hanes di-dor o deithio, cyngherddau, a phrydau o fwyd gwych. Cawn ddarlun o wlad o ddigonedd, gyda phocedi o wir dlodi, ond argraff, ar y cyfan, o wlad a oedd wedi llwyddo i gyflawni llawer yn y degawd ers diwedd y Rhyfel Cartref.

Pons), t. 96.

³² Am ymdriniaeth bellach o'r pwnc hwn, gweler hefyd Kirby, Dianne (2000), 'Divinely Sanctioned: The Anglo-American Cold War Alliance and the Defence of Western Civilisation and Christianity, 1945-48', *Journal of Contemporary History*, 5 (3), Gorffennaf, tt. 385-412.

³³ Williams, R. Bryn (1949) *Taith i Sbaen* (Dinbych: Gwasg Gee), tt. 14-15.

³⁴ Ibid., t. 5.

Yr argraff gyntaf a gafodd y côr oedd gwlad dlawd iawn, ac wrth deithio i lawr o fynyddoedd y Pyrenees mae Williams yn nodi mai dyma un o gorneli trista'r wlad.³⁵

Mae Williams hefyd yn ceisio egluro'r caledi drwy gymharu Sbaen â'r sefyllfa yng Nghymru, er enghraifft gyda dogni – caniatawyd un owns o gig moch y person yr wythnos ar y pryd yng Nghymru.³⁶ Byddai aelod arall o'r côr ar y daith, Noel Evans, yn cofio yn hwyrach am y tirlun diffaith, heb goed na gwair, dim ond llwch, a chymaint o hwnnw fel na ellid gweld y bws arall a deithia gyda nhw hyd yn oed.³⁷

Yn wahanol i ragdybiaeth llythyrwr i'r *Wrexham Leader*, ni chafodd aelodau'r côr lawer o amser i grwydro ar eu pennau eu hunain yn y dinasoedd a welon nhw. Roedd llawer iawn o deithio, ac ond ychydig amser hyd yn oed ar gyfer cysgu: cofiai un aelod o'r côr yn ddiweddarach y cafodd tua deuddeg awr o gwsg mewn chwe diwrnod.³⁸ Erbyn iddyn nhw ddychwelyd i Gymru roedd y glowyr wedi ymlâdd, er eu bod wedi gweld llawer. Ond roeddent hefyd wedi eu llorio gan y croeso, y bwyd, y digonedd a'r miloedd o bobl a ddaeth i'w gweld. Fe'u gorfodwyd i deithio dros ddwy fil o filltiroedd mewn saith diwrnod, a honnwyd mai camgymeriad oedd hyn, a'u bod i fod yno am bythefnos.³⁹ Mae R. Bryn Williams yn cyfaddef hefyd eu bod wedi cael bach iawn o amser i weld y wlad yn fanwl – 'ymweliad yn fryslog' a 'heb weld y darlun cyfan'.⁴⁰

Mae'r math o fwyd a roddwyd gerbron y côr yn arwydd o'r arian a'r gofal a roddwyd i baratoi'r ymweliad hwn. Cofiw'n fod tua wyth deg ohonynt i gyd, ac roedd gormodedd o fwyd drwy gydol y daith o ystyried prinder a chost bwyd ar y pryd i'r Sbaenwr cyffredin. Dywedodd Noel Evans na welodd erioed y fath fwyd, yn enwedig o'i gymharu â Chymru ar y pryd.⁴¹ Yn Sabadell, er enghraifft, ar 22 Hydref, cafwyd cyw iâr, gwin gwyn, llysiâu gwyrdd gyda ham, cig eidion, hufen iâ, dewis o bethau melys, ffrwythau, gwin coch o Bilbao, claret, siampên *Codorniu*, coffi a gwirodydd. Ym Marcelona y diwrnod wedyn, dewis o gwrs cyntaf, *canneloni* mewn saws wyau 'gran duc', lleden, cyw iâr wedi rhostio, llysiâu, hufen iâ sorbed, ffrwythau, gwin coch a gwyn Bilbao, siampên *Cordoniu*, coffi a gwirodydd. Yna yn Valladollid, dewis o gyrsiau cyntaf, cegddu mewn lemwn, stêc eidion, ffrwythau, teisen, coffi a gwirodydd.⁴²

Mae nifer o enghreifftiau eraill o'r bwydlenni a gynigiwyd i'r côr ar hyd eu taith. Ond mae'r digonedd hwn yn hollol i'r gwrthwyneb i beth a wyddom heddiw am hanes economaidd Sbaen yn y cyfnod hwn. Amcangyfrifir bod y bwyd a gynhyrchwyd yn Sbaen ym 1946 ond yn cyrraedd 79 y cant o'r hyn a gynhyrchwyd ym 1929 ac ond yn cyrraedd 64 y cant ym 1948. Oherwydd tywydd sych rhwng 1944 a 1945 cafwyd y cynhaeaf grawn gwaethaf yn Sbaen yn yr ugeinfed ganrif. Yna roedd y farchnad ddu yn ffynnu, ac eto amcangyfrifir y gwerthwyd traean o'r grawn yn y ffordd honno.⁴³ Yn ôl rheolwr talaith Valencia, roedd

³⁵ Ibid., t. 20.

³⁶ Ibid., t. 19.

³⁷ Evans, Noel (1981), *Nene*, Mehefin, t. 9.

³⁸ Ibid.

³⁹ Williams, *Taith i Sbaen*, t. 18.

⁴⁰ Ibid., t. 15.

⁴¹ Ibid.

⁴² Papurau R. Bryn Williams, Llyfrgell Genedlaethol Cymru, NLW MS 18223C.

⁴³ Payne, Stanley (1987), *The Franco Regime* (Madison, Wisconsin: Gwasg Prifysgol Wisconsin), t. 386.

oedolyn yn y rhanbarth hwnnw yn debyg o gael gwerth 935 o galoriau'r dydd ym 1947 yn ôl beth oedd ar gael drwy'r ddarpariaeth wedi dogni.⁴⁴ Roedd graddfa chwyddiant ym 1948 chwe gwaith y raddfa honno ym 1936. Yn wir, amcangyfrifir y bu'n rhaid aros tan 1952 nes i safon byw gyrraedd safon 1936, sef ar drothwy'r Rhyfel Cartref.⁴⁵ O ran cynnyrch diwydiannol, ym 1946 cynhyrchwyd 2 y cant yn fwy na deng mlynedd yn gynharach, ond erbyn 1948 roedd y diwydiant tecstilau ond yn cynhyrchu 60 y cant o'r hyn a wnâi ym 1936. Bu'n rhaid aros tan 1959 cyn i'r diwydiant cemegol gynhyrchu'r un faint ag y gwnâi cyn y Rhyfel Cartref. Ac er y bu i faint o drydan a gynhyrchwyd gynyddu deg gwaith lefel deng mlynedd cynt, roedd y sychder yn golygu bod toriadau a diffyg dŵr yn beth cyffredin iawn.⁴⁶ Mewn astudiaeth o amodau byw gweithwyr yn Sbaen yn gyffredinol, ond sy'n canolbwyntio ar Gatalwnia, nodir bod cyflogau ym 1948 60 y cant o beth oeddynt ym 1936, cyn dechrau'r Rhyfel Cartref. Nodir hefyd mai hyn, yn ogystal ag ymgyrch y gyfundrefn i gadw prisoedd yn uchel, a bodolaeth y farchnad ddu, oedd yn gyfrifol am greu'r amodau gwaethaf mewn cof ar gyfer gweithwyr yn Sbaen.⁴⁷

Yn ogystal â'r gwleddoedd a gawsant, cynigiwyd tipyn o anrhegion i'r côr hefyd, yn enwedig ffrwythau a gwin. Yn Lerida mae R. Bryn Williams yn cofio cael cynnig basgedi o afalau ac wyth bocs o win, a sigarau wrth griw o lowyr. Ar ymweliad â phentref Langreo yng ngogledd Sbaen, gofynnwyd iddyn nhw a oedd digon o fwyd ganddyn nhw yng Nghymru, ac os nad oedd, gellid danfon peth draw o Sbaen atynt.⁴⁸

Mae sôn am brinder yn achlysurol yn *Taith i Sbaen* ac yn atgofion Noel Evans yn *Nene* (sef papur bro ardal Rhosllannerchrugog).⁴⁹ Ym Madrid cafodd y côr o'r diwedd ychydig o amser rhydd. Soniodd R. Bryn Williams fod digon i'w weld yn y siopau yno. Ond nododd Noel Evans yn ddiweddarach fod digon o ddiwad a bwyd a losin i'w gweld, ond eu bod yn rhy ddrud i'r bobl gyffredin i'w prynu.⁵⁰ Cofiodd hefyd weld plant yn gofyn am sigarêts a phobl yn cyfnewid arian yn agored. Enghraifft boenus arall o'r farchnad ddu oedd yn rhemp yn Lerida, pan fu rhai o'r aelodau yn ddiweddar yn cyfnewid arian gyda'r Sbaenwyr lleol. Mae R. Bryn Williams yn nodi ei fod yn credu bod y bobl leol yn barod i gyfnewid arian am ddoleri, a hynny am bris bach, oherwydd eu bod yn dymuno cael atgof o'r daith. Ond digon posibl yw mai ar gyfer y farchnad ddu y byddent yn defnyddio'r doleri hynny.

Gwyddom erbyn heddiw fod cyfundrefn Franco yn awyddus i greu delwedd o ddigonedd ar gyfer y wasg ryngwladol. Roedd yn gyfnod pan oedd y Cadfridog am i'w gyfundrefn gael ei derbyn gan wledydd y gorllewin ac roedd wedi mynd ati yn barod i geisio dangos drwy newidiadau cosmetig – e.e. drwy sefydlu 'llywodraeth', sef y *Cortes* (er mai ef ei hun oedd yn gyfrifol am y penodiadau).⁵¹ Byddai'r daith hon wedi bod yn gyfle i hyrwyddo'r ddelwedd o ddatblygiadau economaidd a diwydiannol yn Sbaen ar raddfa ryngwladol. Dyma ran allweddol o bolisi cyfundrefn Franco: dangos yn fewnol ac yn rhyngwladol

⁴⁴ Ibid, t. 391.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid, t. 381.

⁴⁷ Molinero, Carme ac Ysàs, Pere (1992), *El règim franquista: Feixisme, modernització i consens* (Girona, Vic: Eumo, ail gyhoeddwyd 1994, 1997), tt. 43-4.

⁴⁸ Williams, *Taith i Sbaen*, t. 43.

⁴⁹ Evans, Noel (1981), *Nene*, t. 11.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Amodia, *Franco's Political Legacy*, tt. 97-100.

bod Sbaen ar ei hennill, yn cael ei hail adeiladu ar ôl dinistr y Rhyfel Cartref.⁵² Efen bwysig o'r ddelwedd hon fyddai bod gweithwyr cyffredin yn Sbaen yn cael eu trin yn dda, bod ganddynt amodau gwaith teg a digon o gyfleoedd ychwanegol. Pa fath o argraff gafodd y teithwyr o Gymru o weithlu Sbaen?

Amodau gwaith, caledi neu fodlondeb?

Yn ddiuos, bu *Educación y Descanso* yn brysur yn dangos diwydiannau newydd i'r côr. Enghraifft o hyn oedd yr ymweliad â *Manufacturas Marçet* yn Sabadell ac *Industria Montalfita*. Bu'r papur newydd *La Vanguardia Española* hefyd yn olrhain hanes y teithiau a gawsant o amgylch ffatrioedd mawrion Barcelona a Badalona ac mae'n adrodd fel iddynt weld y cyfleusterau oedd ar gael i'r gweithwyr, fel y feithrinfa, y llyfrgell a chyfleusterau chwaraeon. Mae'n amlwg hefyd bod rhai o ffigyrau pwysicaf y mudiad wedi mynd gyda nhw, gan gynnwys Señor Mussoná, sef is-ysgrifennydd mudiadau syndicet, a Señor Chau, sef un o benaethiaid cenedlaethol *Educación y Descanso*.⁵³ Ym Marçelona hefyd gwahoddwyd y côr i ginio mawr gydag arweinwyr busnes mewn bwyty trawiadol ar fryn y Tibidabo a oedd yn edrych dros y ddinas. Oddi yno roedd modd iddynt edrych i lawr ar y ddinas fodern a diwydiannol, a dangoswyd iddynt bod dros 200,000 o weithwyr yn cael eu cyflogi ar y pryd mewn 1500 o ffatrioedd cotwm.⁵⁴

Cyn mynd ar y daith, trefnwyd y byddai'r Cymry a'r Sbaenwyr yn paratoi llyfrynau bach i gyflwyno eu gwledydd i'w gilydd. Cyhoeddwyd llyfryn y Cymry gan y 'British travel and holiday association' yn llawn lluniau twristaidd o gestyll, tirluniau hardd a threfi diddorol hanesyddol. Arlwy hollol wahanol oedd yn llyfryn y Sbaenwyr, a gyhoeddwyd gan *Educación y Descanso*. Ynddo disgrifir yr ardal oedd gwahanol y byddai'r côr yn ymweld â nhw, ond hefyd mae'n rhestru'n fanwl y math o farchnadoedd oedd yn lleol, a maint y cynnyrch. Disgrifiant hefyd y cyfleoedd chwaraeon a diwylliannol oedd ar gael, gan gynnwys adeiladau newydd, cymdeithasau gweithwyr a llyfrgelloedd.⁵⁵

Yn Zaragoza, gwahoddwyd y côr i weld arddangosfa o offer a gynhyrchwyd gan y gweithwyr eu hunain, ac y gallent eu gwerthu yn ddi-dreth, 'i helpu pobl y wlad'.⁵⁶

Dyma un enghraifft o lawer o'r côr yn cael eu haddysgu am ba mor weithgar a diwyd oedd gweithwyr Sbaen. Ym Madrid gwelsant ysgol a ddysgai grefft i fechgyn rhwng 14 a 18 oed a datblygiad a adwaenid fel *La Isla*, sef un o brif ganolfannau *Educación y Descanso*, ynys lle sefydlwyd canolfan fawr ar gyfer diwylliant ac addysg gorfforol, gyda llyfrgell a champfa a phwll nofio. Beth bynnag a wyddent cyn mynd i Sbaen, byddai'r côr wedi cael argraff o strwythur undebol llwyddiannus a diwyd, gyda digonedd o gyfleoedd ac adnoddau ar gyfer cystadlaethau a gwyliau diwylliannol, a thraddodiad cryf o ddatblygu crefft.

⁵² Enghraifft arbennig o'r neges hon yw'r ffilmiau yn y 'NODO' (Newyddion a rhaglenni dogfen), sef ffilmiau a wnaed gan y gyfundrefn ac a ddangoswyd cyn pob ffilm sinema yn ystod cyfundrefn Franco. De Riquer, Borja (2010), *Historia de España, Cyfrol 9, La dictadura de Franco* (Barcelona: Crítica), tt. 335-7.

⁵³ *La Vanguardia*, 24 Hydref 1948, t. 9; *ABC*, 26 Hydref 1948, t. 22.

⁵⁴ Williams, *Taith i Sbaen*, t. 24; gweler hefyd *La Vanguardia Española*, 24 Hydref 1948, t. 9.

⁵⁵ Gellir dod o hyd i'r pamffledi hyn yn archif R. Bryn Williams, Llyfrgell Genedlaethol Cymru NLW MS 18223C.

⁵⁶ *Educación y Descanso*: pamffled taith a gyhoeddwyd gan y mudiad yn arbennig ar gyfer ymweliad Côr y Rhos ym 1948, Papurau R. Bryn Williams, NLW MS 18223C.

Mae tystiolaeth hefyd o'r wasg yn Sbaen ar y pryd yn ceisio cymharu sefyllfa gweithwyr yn Sbaen gyda disgrifiad o ba mor anodd oedd hi ar fywyd glowyr yng Nghymru. Cyhoeddwyd cyfweiliadau gydag aelodau'r côr a amlygai eu hamodau gwaith anffatriol: 'roeddent yn ennill tua phum punt yr wythnos – am weithio pum diwrnod wyth awr – ac adroddwyd nad oeddent yn derbyn unrhyw gefnogaeth mewn achos o salwch neu farwolaeth.⁵⁷

Delwedd gadarnhaol felly a roddwyd gerbron y côr o weithlu Sbaen, o ddiwydrwydd, amodau modern a chyfleusterau hael. Gwyddom, serch hynny, nad undebau democrataidd a fodolai o dan y gyfundrefn. Gwaharddwyd yr undebau a fodolai cyn gyfundrefn Franco ac aed ati i sefydlu amodau gwaith gormesol o dan undebau fertigol tebyg i'r rhai a sefydlwyd gan yr Almaen o dan Hitler, sef undebau lle'r oedd rheolwyr a gweithwyr o fewn yr un undeb. Ymhellach, y bwriad oedd creu diwydiant a fyddai'n apelio at fuddsoddiadau o dramor.⁵⁸ Soniodd Cyril O. Jones am yr undebau yn Sbaen yn y *Wrexham Leader* ar ôl i'r côr ddychwelyd i Gymru. Dywedodd, 'the gesture of the Welsh choir, well intended, and in other circumstances to be encouraged, has been used by Franco and the Falange as propaganda to bolster up the idea that their trade unions are entirely approved of by other trades unionists'.⁵⁹ Gellir dadlau felly mai darlun wedi'i greu'n fwriadol o ochr gadarnhaol y mudiadau Addysg a Hamdden a welodd y côr yn Sbaen: ni chawsant gyfle i ymchwilio i wleidyddiaeth yr undebau tra oeddent yno, nac i holi cwestiynau dyfnach am natur yr amodau gwaith. Buont yn fwriadol yn canolbwyntio eu sylw ar fwynhau a chyfnewid diwylliant.

Cyfyngiadau ar ryddid mynegiant

Un o'r rhesymau sylfaenol pam nad oedd y Cenhedloedd Unedig wedi bodloni derbyn Sbaen i'w plith oedd y cyfyngiadau ar ryddid mynegiant o dan gyfundrefn Franco. Bu tipyn o sôn yn y wasg Brydeinig yn ystod y 1940au hwyr am ddiffyg goddefgarwch crefyddol yn Sbaen gydag erthyglau'n sôn am y fandaliaeth yn erbyn eglwysi, a diffyg goddefgarwch i unrhyw ffydd heblaw Pabyddiaeth.⁶⁰ Ond yn ystod taith y côr, cynigiwyd iddynt gynnal gwasanaeth mewn Eglwys Brotestannaidd Saesneg ym Marcelona. Roedd cyfundrefn Franco yn mynnu sicrhau undod y ffydd Babyddol, ond estynnwyd goddefgarwch ffydd i dramorwyr, i raddau, ond nid i Sbaenwyr yn ôl y Cardinal Pla y Daniel yn erthygl 6 o Siarter y Sbaenwyr (y *Fuero de los Españoles*). Yn ôl R. Bryn Williams, pe bai problem wedi bod ynghylch cynnal y gwasanaeth, roedd yn sicr y byddai'r offeiriad Seisnig, y Canon James Johnston, wedi sôn wrtho o flaen llaw. Nid oedd yr offeiriad hwnnw wedi sôn dim wrtho am unrhyw broblem o gyfyngiadau ffydd: 'Eithr ni chwynai ef am ddim, ac eithrio'r ffaith fod costau byw yn uchel yno. Paham y myn pobl draethau anwiredd, ac y myn Cymry na fuont erioed yno gredu hynny?'⁶¹ Llwyddwyd i gynnal gwasanaeth yno, gyda'r côr yn nodi, yn y tawelwch, eu blinder ar ôl y daith, a'r newid gwlad.⁶²

⁵⁷ Erthyglau o'r wasg heb ddyddiad arnynt a gasglwyd yn archif R. Bryn Williams, NLW MS18223C.

⁵⁸ Preston, Paul (1990, 1995), *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Llundain ac Efrog Newydd: Routledge), t. 46.

⁵⁹ Cyril O. Jones, *Wrexham Leader*, 26 Tachwedd 1948, t. 3.

⁶⁰ 'Religious Vandalism in Spain', *The Times*, 27 Tachwedd 1947, t. 3; 'Freedom of Worship in Spain', *The Times*, 19 Mehefin 1948, t. 4.

⁶¹ Williams, *Taith i Sbaen*, t. 26.

⁶² *Ibid.*, t. 27.

Yn ôl R. Bryn Williams, ni fu cyfyngiad arnynt chwaith fel côr rhag mynegi eu hunain yn agored ar y radio, mewn darllediadau byw. Dywedodd mewn cyfweiliad yn y *Faner* ar ôl iddo ddod yn ôl na welodd unrhyw Sbaenwr yn methu dweud unrhyw beth yn agored.⁶³ Nid yw hyn, serch hynny, yn cyfateb â'n gwybodaeth ni heddiw o gyfundrefn Franco. Gwyddom fod y gyfundrefn honno yn dal yn dynn yng nghynnwys popeth a gyhoeddwyd ac a ddarllledwyd yn Sbaen. Parhaodd y sensoriaeth lem drwy gydol y gyfundrefn, er newid ychydig mewn pwyslais ar ôl newidiadau o'r 1960au ymlaen.

Gwyddom hefyd fod sensoriaeth lem ar yr ieithoedd heblaw Sbaeneg, Catalaneg, Basgeg a Galisieg. Credai Franco yn gryf mewn un iaith ac un gredo. Byddai unrhyw un a oedd yn defnyddio'r iaith yn cael eu herlid ac yn gallu wynebu cael eu cyhuddo o frad yn erbyn y wladwriaeth.⁶⁴ Ond mae R. Bryn Williams yn adrodd fel roedd y côr yn hoffi hysbysebu'r ffaith eu bod yn Gymry yn hytrach nag yn Saeson, ac yn cymharu eu hunain â'r Catalaniaid a phobl gwlad y Basg. Dywedodd y gwelodd fod y bobl hyn yn cael arddangos eu traddodiadau gwerin, ac yn wir ei fod yntau wedi bod yn annog pobl yn Lerida i siarad y Gatalaneg a phlant yng ngwlad y Basg i fynd ati i ddysgu Basgeg.⁶⁵

I raddau gellir dadlau bod beth a welodd R. Bryn Williams eto yn rhan o bolisi Franco tuag at yr 'ieithoedd eraill' yn Sbaen, sef ei fod yn awyddus i hybu traddodiadau gwerin er mwyn dangos cyfoeth diwylliannau Sbaen, ar yr amod nad oeddynt yn fygythiad iddo mewn unrhyw fodd. Gwyddom heddiw fod Franco am ddatblygu traddodiadau poblogaidd er mwyn creu'r syniad o un diwylliant cynhenid Sbaenaidd. Aed ati i hybu'r traddodiadau gwerin, dawnsio a chanu, er mwyn ymestyn ymwybyddiaeth o gyfoeth unigryw Sbaen, yn fewnol, ac yn hwyrach ar gyfer gwledydd eraill. Credwyd bod hyn yn fodd i gryfhau diwylliant cynhenid Sbaen.⁶⁶

Rhan annatod o'r cynllun hwn oedd hybu chwaraeon, yn enwedig pêl-droed, ymladd teirw, dawnsfeydd gwerin a chanu a dawnsio Flamenco. Ar y pryd roedd Franco yn amheus o ddiwylliant estron hefyd, gan gredu y gallai wanhau'r diwylliant Sbaenaidd. Fel y dywed un hanesydd am y cyfnod hwn: '... a partir de 1940 España buscaba su canción autóctona, esa canción nacional mescal de fanadilla y lírica popular con algunas, muy pocas, reminiscencias extranjeras' (... o 1940 ymlaen, bu Sbaen yn chwilio am ei chaneuon neilltuedig ei hun, caneuon cenedlaethol oedd yn gymysgedd o ganu gwerin, geiriau adnabyddus, a rhai, ond ychydig ohonynt, yn cyfeirio at atgofion o dramor).⁶⁷

Roedd dangos diwylliannau gwerin y gwahanol ardaloedd yn Sbaen – dawnsfeydd, caneuon ac ati – yn ffordd boblogaidd o fwynhau diwylliant ond eto ni chânt eu hystyried yn rhy heriol i'r gyfundrefn. Yn yr un modd aed ati i hybu diwylliant poblogaidd

⁶³ *Baner ac Amserau Cymru*, 10 Tachwedd 1948.

⁶⁴ Ni fu hawl cyhoeddi unrhyw lyfr yn y Gatalaneg, Basgeg na Galisieg tan 1947, ac wedi hynny, ond yn dilyn sensoriaeth. De Riquer, *Historia de España*, Cyfrol 9, t. 314.

⁶⁵ Williams, *Taith i Sbaen*, t. 30 a t. 46.

⁶⁶ Mae Estrella Casero wedi mynd ati i ymchwilio i fewnbyn y gyfadran merched (y *Sección femenina*) i hybu traddodiadau gwerin. Gweler Casero, Estrella (2000), *La España que bailó Franco: coros y danzas de la Sección Femenina*, (Madrid: Editorial Nuevas Estructuras), t. 46. Gweler hefyd: Iglesias, Ana Cabelros, 'La Sección Femenina. Aproximación a la ideología de una organización femenina en tiempos de Franco', *1er Congreso Virtual Sobre Historia de las Mujeres* (15-31 Hydref). (Cyrchwyd 20 Chwefror 2013.)

⁶⁷ Gomez-Escalonilla, Lorenzo Delgado (1992), *Imperio de Papel: Acción cultural y política exterior durante el primer franquismo* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas), t. 460.

chwaraeon.⁶⁸ Yn y pendraw ystyrirai Franco fod hyn yn fodd i adeiladu dosbarth gweithiol oedd yn llwyr gefnogol i'w syniadau. Ar gyfer y bwriad hwn y sefydlwyd *Educación y Descanso*.⁶⁹ Honna'r hanesydd Borja de Riquer fod mudiadau diwylliannol poblogaidd wedi diflannu yn eu miloedd ar ddechrau cyfundrefn Franco, a daeth y gyfundrefn i reoli unrhyw fudiad o hynny ymlaen.⁷⁰ Gellir dadlau felly fod *Educación y Descanso* yn rhan o bolisi Franco o reolaeth gymdeithasol.⁷¹ Mae'n amlwg nad oedd y côr yn llwyr ymwybodol o gefndir a natur *Educación y Descanso* fel y sonia R. Bryn Williams: 'Ni wn a reolir y mudiad gan blaid arbennig i bwrpas gwleidyddol, eithr cefais dystiolaeth bendant mai nifer bychan o'n arweinwyr sy'n perthyn i blaid y llywodraeth'.⁷²

Dylem gofio mai taith fer oedd hon wedi ei rheoli'n llwyr. Ni fu beth ddigwyddodd i'r côr yn anghyffredin yn ystod y cyfnod hwn: cawn enghreifftiau eraill o lywodraeth Franco yn defnyddio ymweliadau o dramor at bwrpas hyrwyddo polisi tramor. Gwyddom ei bod yn arfer rheoli'r teithiau yn ofalus. Yn ystod y Rhyfel Cartref mae digon o dystiolaeth o 'dwristiaid rhyfel' yn cael eu tywys yn ofalus i ymweld â safleoedd strategol a chrëwyd adran arbennig i ddelio â thramorwyr, wedi ei staffio gan aelodau o'r Weinyddiaeth Dramor, Rhyfel a Phropaganda.⁷³ Mewn erthygl ddiweddar mae Hugo García yn tynnu sylw at y ffaith bod teithwyr i Sbaen yn ystod y rhyfel yn gallu sôn ond am ystod gul o bynciau, a bod eu teithiau yn amlwg wedi eu cyfyngu. Ar y llaw arall mae teithiau ymwelwyr cwbl annibynnol fel Franz Borkenau yn dangos persbectif cwbl wahanol, ac mae hyn hefyd yn dystiolaeth o gymaint oedd eu teithiau wedi eu rheoli.⁷⁴ Serch hynny, roedd Franco yn betrusgar ac yn drwgdybio ymweliadau o dramor yn ystod y cyfnod hwn. Gwrthodwyd, er enghraifft, ymweliad gan aelodau o'r undebau o Brydain.⁷⁵ Er bod Franco wedi cyfyngu ar y nifer o ymwelwyr tramor yn ystod y Rhyfel Cartref, yn ôl Hugo García, llwyddodd i ddenu digon o gyhoeddusrwydd cadarnhaol i'w grwsâd.⁷⁶ Datblygodd

⁶⁸ Gweler ymdriniaeth Helen Graham, 'Popular Culture in the Years of Hunger' yn Graham, Helen a Labanyi, Jo (goln.) (1995), *Spanish Cultural Studies* (Rhydychen: Gwasg Prifysgol Rhydychen), t. 237.

⁶⁹ Mewn astudiaeth o waith *Educación y Descanso* a mudiadau syndicet eraill yn ardal Zamora yn y 1940au, honna María Silvia López Gallegos fod ailgreu ymwybyddiaeth o ddiwylliant gwerinol yn rhan annatod o ymgyrch Franco i reoli bywyd hamdden gweithwyr, ynghyd â bod yn ffordd o gyfyngu ar eu diwylliant ac ymrwymo'r gweithwyr at weithgaredd gwleidyddol, e.e. creu atyniadau diwylliannol er mwyn dathlu dechrau'r Rhyfel Cartref ar 18 Gorffennaf. Gweler López Gallegos, María Silvia (2004), 'La política social desarrollada por la Organización sindical durante el primer franquismo en Zamora (1939-1945): la creación de las Obras Sindicales', *Studia Zamorensia, Segunda Etapa*, 7, tt. 133-54.

⁷⁰ Rhoddodd Deddf Cymdeithasau 1941 reolaeth i'r *ministerio de gobernación*. De Riquer, *Historia de España*, Cyfrol 9, t. 345.

⁷¹ Lorenzo, Manuel Ferraz (1997), 'Reglamentación, Constitución y Desarrollo de la obra sindical falangista "Educación y Descanso". Especial referencia al caso Tinerfeño', *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura*, 10, tt. 217-38.

⁷² Williams, *Taith i Sbaen*, t. 16.

⁷³ *Gaceta de Barcelona*, 15 Ionawr 1937, t. 321.

⁷⁴ García, Hugo (2010), 'Potemkin in Spain? British Unofficial Missions of Investigation to Spain during the Civil War', *European History Quarterly*, 40 (2), Ebrill, t. 223.

⁷⁵ Llythyr oddi wrth Ddug Alba at y gweinidog tramor ar y pryd, Dug Jordana, 30 Mai 1938, ac ymateb Jordana, 19 Mehefin 1938, *Archif Palacio de Liria*, Madrid, *Papurau Alba*, 1.1.

⁷⁶ Gweler adroddiadau yn erthygl Moradiellos, Enrique (1996), 'The Gentle General: The Official British Perception of General Franco during the Spanish Civil War' yn Preston, Paul a MacKenzie, Ann L. (goln.), *The Republic Besieged: Civil War in Spain 1936-1939* (Caeredin: Gwasg Prifysgol Caeredin), tt. 1-19.

ei ddiddordeb mewn defnyddio propaganda ymwelwyr ymhellach ar ôl sefydlu ei gyfundrefn.

Aed ati i wahodd gwahanol fathau o bobl i ymweld â'r gyfundrefn newydd. Bu'r Uwch Gyngor Ymchwil Gwyddonol, y *Consejo Superior de Investigaciones Cientificas*, un o brif sefydliadau ymchwil Sbaen, yn gwahodd academyddion o wahanol wledydd i ymweld â'r wlad. Ym 1950, er enghraifft, gwyddom y gwahoddwyd deuddeg o enillwyr gwobr Nobel fel rhan o ddatliadau deng mlynedd ers sefydlu'r uned ymchwil, a bu i'r academyddion fynychu sawl derbyniad ysblennydd heb sylweddoli eu bod o bosibl yn cael eu trawsnewid yn bropagandwyr i'r gyfundrefn.⁷⁷

Mae'r adroddiadau am y daith yn y wasg yn Sbaen yn canmol y cyngherddau, a hefyd yn sôn yn gadarnhaol am waith y mudiad *Educación y Descanso* i ddangos sut oedd amodau gwaith yn Sbaen wedi gwella yn eu barn nhw. Mae erthygl yn y papur newydd dyddiol *La Vanguardia Española* ar 24 Hydref 1948 yn sôn am y croeso mawr a roddwyd i'r côr, y cyngerdd gorlawn yn y neuadd gerddoriaeth ym Marcelona, y *Palacio de la música* (*Palau de la Música* heddiw). Adroddir fel bu iddynt ganu yn Gymraeg ac yn Saesneg, sôn am y delyn, a'r delynores Francis Davies, yr unawdwyr Harold Thomas a Fred Hannaby. Roedd arweinwyr mudiadau ac undebau yn y cyngerdd ynghyd ag is-gennad Prydain, R. Hoson. Yn ogystal â'r adroddiadau am safon y canu sensitif a didwyll, mae'r erthygl yn cyfeirio at ddiolch y Cymry am eu croeso, ac yn manylu ar eu boddhad a'u syndod at y cyfleusterau ar gyfer gweithwyr a ddaethant ar eu traws. Roedd hwn yn help wedyn i gynyddu poblogrwydd y gyfundrefn adref yn Sbaen. Fel y dywed un sylwebydd ar y cyfnod:

La dimensión cultural, en su papel de ventana entreabierta al mundo, consituyó un espacio de irradiación difusa de una imagen edulcorada de la dictadura española, un ámbito del que extraer argumentos sublimadores de cara a la opinión pública interior.⁷⁸

(Roedd y dimensiwn diwylliannol, yn ei rôl fel ffenest agored at y byd, yn ffordd o ymestyn delwedd felys o'r unbennaeth Sbaeneg, ac roedd modd tynnu dadleuon arbennig ohoni ar gyfer dylanwadu barn cymdeithas yn fewnol yn y wlad.)

Mae cofnod am bresenoldeb uchel swyddogion o'r mudiad Addysg a Hamdden ac o fudiadau eraill ynghlwm wrth yr undebau yn y dystiolaeth o bob cyfeiriad – o'r nodiadau bach wrth ymyl tudalen menú, neu yn adroddiadau'r wasg, yng nghofnod R. Bryn Williams. Ym Madrid, cynhaliwyd pedwar cyngerdd i dros chwe mil o bobl, ac yn ôl Harold Tudor, trefnydd y daith, dyma oedd yr uchafbwynt diwylliannol ym mherthynas Sbaen a Phrydain ers sawl blwyddyn: 'the most outstanding Hispano-cultural event for several years'.⁷⁹ Gogwydd arall ar bresenoldeb uwch swyddogion y wladwriaeth yw bod hyn yn dystiolaeth bellach o reolaeth y gyfundrefn ar bob math o weithgaredd diwylliannol.⁸⁰

⁷⁷ Gallo, Max (1973), *Spain Under Franco*, cyfieithwyd o'r Ffrangeg gwreiddiol, *Histoire de l'Espagne Franquiste* (Paris, 1969) gan Stewart, Jean (Llundain: Allen and Unwin), t. 184.

⁷⁸ Gomez-Escalonilla, *Imperio de Papel*, t. 460.

⁷⁹ *Wrexham Leader*, 5 Tachwedd 1948, t. 5.

⁸⁰ De Riquer, *Historia de España*, Cyfrol 9, t. 346.

Roedd y polisi hwn o newid delwedd Sbaen dramor ac yn fewnol yn hollbwysig ar gyfer nod ehangach Franco o ail-sefydlu Sbaen ar y lefel ryngwladol. Roedd llywodraeth Franco yn gweld ei hun fel rhan o'r ad-drefnu byd-eang, yn rhan o'r Undeb Atlantaid newydd.⁸¹ Mewn neges at y sefydliadau diplomyddol, tanlinellodd Franco bwysigrwydd mynd ati i adeiladu cysylltiadau diwylliannol rhyngwladol yn absenoldeb ffyrdd gwleidyddol a pharhawyd i eithrio Sbaen o'r gymuned ryngwladol tan ddechrau'r 1950au.⁸² Mewn araith i'r llywodraeth, y *Cortes* ar y deunawfed o Fai 1949, roedd Franco yn ymhyfrydu yn llwyddiant ei bolisi tramor ac yn credu bod llawer o'r tramorwyr oedd yn ei wrthwynebu nawr yn dechrau cydnabod sefydlogrwydd a threfn ei gyfundrefn.⁸³

Felly dyma daith lawn o egwyddor a phropaganda. Gellir dadlau y daeth llawer o les o'r ymweliad o ran ehangu profiad pobl na fuasent fel arall wedi teithio i Sbaen, ac o ran cyfranogi tuag at osod seiliau rhyngwladol yng ngŵyl lwyddiannus Llangollen. Heb os, hefyd, daeth â bodddhad i filoedd o bobl yn Sbaen a aeth i weld y cyngherddau. Wedi dychwelyd, cyhoeddwyd bod y daith wedi bod yn llwyddiant ysgubol. Yn ôl y *Liverpool Daily Post*, teithiwyd dros 3,800 o filltiroedd mewn 10 diwrnod. Canwyd i gynulleidfa oedd o dros 12,000 o bobl, a chawsant 70 potel o win. Ac roedd y papur hefyd o'r farn bod y daith wedi helpu gwella dealltwriaeth rhwng pobloedd y ddwy wlad.⁸⁴ Mewn adolygiad a ymddangosodd yn *Lleufer* ym 1950, bu Ambrose Bebb yn llongyfarch y côr am ddangos eu gwrhydri wrth fynd ar y daith: 'Gwych o beth ydoedd i'r côr hwn gael ei wahodd i ddangos ei wrhydri mewn gwlad bell', ond mae'n gallu argymhell *Taith i Sbaen* fel llyfr teithio da, yn hytrach nag adlewyrchiad manwl o amodau byw yn y wlad.⁸⁵ Efallai nad oedd yn adlewyrchiad manwl: wedi'r cyfan, nid dyna beth oedd bwriad yr hanes. Ond dengys, serch hynny, ymrwymiad arloesol ar ran aelodau'r côr, dengys ymwybyddiaeth a thrafodaeth brin o wleidyddiaeth Franco mewn llenyddiaeth o'r cyfnod, ac mae'n dystiolaeth llygad-dyst o ôl llaw bropagandaidd cyfundrefn Franco ar drobwynt pwysig yn hanes Sbaen.

Wedi i'r côr dychwelyd, adroddodd y *Liverpool Daily Post* fod rhai o'r gweithwyr Sbaeneg wedi dweud wrth aelodau'r côr eu bod yn edmygu eu democratiaeth yng Nghymru, ond eu bod yn ymwybodol y deuai yn araf i Sbaen, ac nid tan y byddai ofn Comiwnyddiaeth wedi diflannu: 'The Welsh choir lost their suspicion in Spain. Some of the workers told them that they admired their democracy but it must come gradually to Spain, they were so afraid that communism would take advantage of it.' Dyma beth yw geiriau proffwydol o ystyried hanes Sbaen gyda'n gwybodaeth ni heddiw o'r cyfnod.⁸⁶

Diolchiadau

Hoffwn ddiolch i Mr J. Raymond Jones, ysgrifennydd Côr y Rhos ar y pryd, am ei gymorth wrth i mi ddechrau casglu gwybodaeth am y daith hon.

⁸¹ Am drafodaeth ehangach gweler Gomez-Escalonilla, *Imperio de Papel*.

⁸² Circular a todos las Misiones diplomáticas, 7-III-1945. AMAE R-1913/13. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, t. 410.

⁸³ Gallo, *Spain Under Franco*, tt. 190-1.

⁸⁴ *Liverpool Daily Post*, 1 Tachwedd 1948, t. 95.

⁸⁵ *Lleufer: Cylchgrawn Cymdeithas Addysg y Gweithwyr yng Nghymru*, 6 (2), Haf 1950, t. 95.

⁸⁶ *Liverpool Daily Post*, 1 Tachwedd 1948, t. 9.

Llyfryddiaeth

- Alba, Victor (1948), *Sleepless Spain*, cyfieithwyd o'r Ffrangeg gwreiddiol, *Insomnie Espagnole* (Paris, 1947), gan Duff, Charles (Llundain: Cobbett Press).
- Amodia, José (1977), *Franco's Political Legacy: from dictatorship to façade democracy* (Llundain: Allen Lane).
- Brenan, Gerald (1950, 1987), *Face of Spain* (Llundain: Turnstile Press, Penguin).
- Buchanan, Tom (2007), *The Impact of the Spanish Civil War on Britain: war, loss and memory* (Brighton: Gwasg Academaidd Sussex).
- Casero, Estrella (2000), *La España que bailó con Franco: coros y danzas de la Sección Femenina*, (Madrid: Editorial Nuevas Estructuras).
- Davies, Hywel (2011), *Fleeing Franco: How Wales Gave Shelter to Refugee Children from the Basque Country During the Spanish Civil War* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- De Riquer, Borja (2010), *Historia de España*, Cyfrol 9, *La dictadura de Franco* (Barcelona: Crítica).
- Díaz Gijón, José. R. et al. (1998), *Historia de la España actual 1939-1996: Autoritarismo y democracia* (Madrid, Barcelona: Marcial Pons).
- Dunthorn, David J. (2000), 'Britain and the Spanish Opposition 1945-50', *European History Quarterly*, 30 (1).
- Eagle, Eleanor (1948), 'Visit to Barcelona', *New Statesman*, 30 Hydref.
- Francis, Hywel (1984), *Miners Against Fascism: Wales and the Spanish Civil War* (Llundain: Lawrence and Wishart).
- Gallo, Max (1973), *Spain Under Franco*, cyfieithwyd o'r Ffrangeg gwreiddiol, *Histoire de l'Espagne Franquiste* (Paris, 1969) gan Stewart, Jean (Llundain: Allen and Unwin).
- García, Hugo (2010), 'Potemkin in Spain? British Unofficial Missions of Investigation to Spain during the Civil War', *European History Quarterly*, 40 (2), Ebrill, tt. 217-39.
- Gomez-Escalonilla, Lorenzo Delgado (1992), *Imperio de Papel: Acción cultural y política exterior durante el primer franquismo* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas).
- Graham, Helen a Labanyi, Jo (gol.) (1995), *Spanish Cultural Studies* (Rhydychen: Gwasg Prifysgol Rhydychen).
- Halsey, A. H. (gol.) (1972), *Trends in British society since 1900: a guide to the changing social structure of Britain* (Llundain: Macmillan).
- Hoare, Samuel (1946), *Ambassador on a Special Mission* (Llundain: Collins).
- Iglesias, Ana Cabeiros (2009), 'La Sección Femenina. Aproximación a la ideología de una organización femenina en tiempos de Franco', *1er Congreso Virtual Sobre Historia de las Mujeres* (15-31 Hydref). (Cyrchwyd 20 Chwefror 2013).
- Kirby, Dianne (2000), 'Divinely Sanctioned: The Anglo-American Cold War Alliance and the Defence of Western Civilisation and Christianity, 1945-48', *Journal of Contemporary History*, 5 (3), Gorffennaf, tt. 385-412.

- Langdon-Davies, John (1953), *Gatherings from Catalonia* (Llundain: Cassell).
- López Gallegos, María Silvia (2004), 'La política social desarrollada por la Organización sindical durante el primer franquismo en Zamora (1939-1945): la creación de las Obras Sindicales', *Studia Zamorensis, Segunda Etapa*, 7, tt. 133-54. <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1179971> (Cyrchwyd Chwefror 2013).
- Lorenzo, Manuel Ferraz (1997), 'Reglamentación, Constitución y Desarrollo de la obra sindical falangista "Educación y Descanso". Especial referencia al caso Tinerfeño', *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura*, 10, tt. 217-38. <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2231476> (Cyrchwyd 16 Awst 2012).
- Macaulay, Rose (1949, 1950), *Fabled Shore: From the Pyrenees to Portugal by Road* (Efrog Newydd: Gwasg Prifysgol Rhydychen UDA; eilyfr Bloomsbury 2011).
- MacLennan, Julio Crespo (2000), 'Spain and the Early Process of European Integration 1945-57', yn *Spain and the Process of European Integration, 1957-85* (Rhydychen ac Efrog Newydd: Palgrave mewn cydweithrediad gyda St. Anthony's College, Rhydychen).
- Molinero, Carme ac Ysàs, Pere (1992), *El Règim Franquista: Feixisme, Modernització i Consens* (Girona, Vic: Eumo, ail gyhoeddwyd 1994, 1997).
- Moradiellos, Enrique (1996), 'The Gentle General; The Official British Perception of General Franco during the Spanish Civil War' yn Preston, Paul a MacKenzie, Ann L. (goln.), *The Republic Besieged: Civil War in Spain 1936-1939* (Caeredin: Gwasg Prifysgol Caeredin).
- Morgan, Kenneth O. (1984), *Labour in Power* (Rhydychen: Clarendon Press)
- Payne, Stanley (1987), *The Franco Regime 1936-1975* (Madison, Wisconsin: Gwasg Prifysgol Wisconsin).
- Preston, Paul (1990, 1995), *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in 20th Century Spain* (Llundain ac Efrog Newydd: Routledge).
- Preston, Paul (2012), *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth Century Spain* (Llundain: Harper Collins).
- Pritchett, V. S. (1954), *The Spanish Temper* (Llundain: Chatto & Windus).
- Segura, Antoni, Mayayo, Andreu ac Abelló, Teresa (goln.) (2010), *La Dicatoria Franquista: La institucionalizació d'un règim* (Barcelona: Prifysgol Barcelona).
- Stradling, Robert (2004), *Wales and the Spanish Civil War: the dragon's dearest cause?* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Williams, R. Bryn (1949), *Taith i Sbaen* (Dinbych: Gwasg Gee).

Archifau

- Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Papurau R. Bryn Williams, NLW MS 18223C.
- Archif Palacio de Liria, Madrid, Papurau Alba, 1.1.
- Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, AMAE R-1913/13.

Papurau Newydd a Chylchgronau

ABC

Baner ac Amserau Cymru

Catholic Herald

La Vanguardia Española

Liverpool Daily Post

Lleufer: Cylchgrawn Cymdeithas Addysg y Gweithwyr yng Nghymru, 6 (2), Haf 1950.

Nene (Papur bro ardal Rhosllannerchrugog)

New Statesman (Hydref 1948)

Rhos Herald

The Times

Wrexham Leader